

تذکره

حیات خوشنویسان

از: محمدحسین علوی

(سده ۳۱۴ ق)

به پیوست:

احوال خطاطان

از: محمد بنخاورد خان

(درگذشته ۱۰۹۶ ق)

تصحیح و توضیح:

دکتر سید سناقلی خانی

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

تهران - ۱۳۹۲

سرشناسه	: علوی، محمدحسین
عنوان و نام پدیدآور	: تذکره حیات خوشنویسان/ از محمدحسین علوی. به پیوست اسحوال خطاطان/ از محمد بختاورخان؛ تصحیح و توضیح حمیدرضا قلیچ‌خانی.
مشخصات نشر	: تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ۳۲۸ص.
فروست	: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ ۳۹۳.
شابک	: 978-600-220-175-1
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
موضوع	: خوشنویسان ایرانی - - سرگذشتنامه
موضوع	: خوشنویسان - - هند - - سرگذشتنامه
موضوع	: سرگذشتنامه - - متون قدیمی تا قرن ۱۴
شناسه افزوده	: بختاورخان، محمد
شناسه افزوده	: قلیچ‌خانی، حمیدرضا، ۱۳۴۷-، مصحح
شناسه افزوده	: ایران. مجلس شورای اسلامی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۲ ع ۷۴ ف/ ۳۶۳۹ NK
رده‌بندی دیویی	: ۷۴۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۲۳۷۰۶۷

تذکره حیات خوشنویسان (تألیف در ۱۳۷۷ ق.)

از محمدحسین علوی (سده ۱۳ ق)

بیوضت: احوال خطاطان (تألیف در ۱۰۶۸ - ۱۰۷۸ ق.)

از محمد بختاورخان (درگذشته ۱۰۹۶ ق)

تصحیح و توضیح: دکتر حمیدرضا قلیچ‌خانی

طراح جلد: محمدرضا عموزاد مهدیرچی

صفحه‌آرا: ملیحه یوجار

شماره انتشار: ۳۹۳

ناظر فنی: سکی ایوب‌زاده

چاپ اول: ۱۳۹۱

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۲۵۰۰۰۰ ریال

شابک: 978-600-220-175-1

تصویر جلد: انجامة خمسه نظامی، تصویر عبدالرحیم
(خوشنویس) و دولت (نگارگر)، نسخه کتابخانه بریتانیا.

انتشارات و توزیع:

مرکز پژوهش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

خیابان انقلاب، مابین خیابان ابوریحان و دانشگاه، ساختمان

فروردین، طبقه ۷، واحد ۲۷ و ۲۸؛ تلفن: ۶۶۹۶۴۱۲۱

نشانی سایت اینترنتی: www.ical.ir

نشانی پست الکترونیکی: Pajooheshlib@yahoo.com

تمامی حقوق چاپ و نشر این اثر در انحصار کتابخانه، موزه
و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی است.

به نام صورت آرای معانی

یکی از مراکز بسیار مهم زبان و ادب فارسی، حوزه کسره به قاره هند است. رواج زبان فارسی و فرهنگ ایرانی در این سرزمین، سبب گردید که قریب به هفتصد سال، جغرافیای زبان فارسی و فرهنگ ایران زمین به بزرگترین موقعیت ممکن خود در طی تاریخ دست یابد. این دوره، از حمله سلطان محمود غزنوی به هندوستان تا زمان تسلط بریتانیا بر شبه قاره، با فراز و فرودهایی همراه داشت. در این دوران، کتابهای فراوانی در تاریخ، تذکره و ادبیات به زبان فارسی تالیف و تدوین گردید که برخی از این آثار طی سالهای گذشته از طریق همین کتابخانه انتشار یافت.

بایسته، ارتباطات فرهنگی و هنری میان ایران و هندوستان نیز از بحث های کلانی است که تاکنون به شکل کافی و وافی به آن نپرداخته اند. علل مبادرت به مهاجرت، حکیم، عارف و سخنور طراز اول ایرانی و خوشنویسان و نگارگران صنعت گران و معماران از قزوین و اصفهان و شیراز به کون، آگره و دهللی، از نکات بسیار درخور تامل است. «حیات خوشنویسان» تنها تذکره مطبوع گردی از خوشنویسان هند ایرانی است که تاکنون شناخته و توسط خوشنویسی هندی و شیعی مذهب و متعلق به خانواده ای اهل ادب و به سرسوده شده است و یکی از اسناد ارزشمند ارتباطات فرهنگی هنری ایران و هند به شمار می رود. از آنجا که بخشی از این اثر، مطبوع شده تذکره به محققان و محققان است، مصحح محترم، متن مورد احوال خطاطان را نیز ضمیر. این کتاب کرده است تا دو مرجع مهم در تاریخ خوشنویسی و خوشنویسان، برای اولین بار در ایران منتشر شده و به دست شیفتگان این هنر برسد.

از جناب آقای دکتر حمید رضا قلیچ خانی که این اثر ارزشمند را به عالم فرهنگ و هنر عرضه کرده اند، بسیار متذکریم. توفیق قاطع، استادان و پژوهشگران عرصه، هنرهای اسلامی ایرانی را از درگاه خداوند مسئلت داریم.

محمد رجبی

رئیس کتابخانه، حوزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی

فهرست مطالب

دیباجه	۲۱
گزارش کار	۲۵

□ تذکره حیات خوشنویسان

تمهید پیدایش خط که اول از خامه قدرت الهی وجودی یافت. بعد از آن به همان سنت الهی از دست خوشنویسان جهان نمودی یافت	۳۷
ذکر آدم علیه السلام که موجد خط عبری بودند	۳۷
ذکر حضرت ادریس علیه السلام به اختلاف روایات موجد خط معقلی اند	۳۸
ذکر حضرت اسمعیل علیه السلام	۳۸
ذکر موجدین خط کوفی که از خط معقلی استنباط کردند	۳۹
در ذکر مرام ابن مروه موجد حروف خط کوفی	۴۰
دوم اسلم که موجد وصل و فصل الفاظ خط کوفی گردید	۴۰
سوم عامر که موجد حروف معجم خط کوفی گشت	۴۰
ذکر حضرت ذی النورین عثمان - رضی الله عنه - که خوشنویس خط کوفی بودند	۴۰
ذکر حضرت اسدالله علی مرتضی - رضی الله عنه - که خوشنویس خط کوفی بودند	۴۱
ذکر سبط رسول الله صلی الله علیه و سلم حضرت امام حسین - رضی الله عنه - که خوشنویس خط کوفی بودند	۴۱

- ذکر ابن مقله که موجد شش خط که از خط کوفی ایجاد نمود..... ۴۱
- خلعت وزارت یافتن او نزد سه خلفای عباسی و دست بریدن و قید شدن [و] وفات یافتن آن..... ۴۲
- بیان عجائبات در احوال آن..... ۴۳
- بیان احوال خواجه تاج سلمانی رحمه الله علیه..... ۴۳
- ذکر مولانا ابوالفتح که وزیر سلطان سبکتکین والد سلطان محمود غزنوی بود..... ۴۴
- ذکر احوال مولانا علی ابن هلال که معروف است به ابن بواب بغدادی رح..... ۴۴
- ذکر سلطان ابراهیم بن سلطان محمود..... ۴۴
- ذکر احوال جمال الدین یاقوت مستعصمی رحمه الله تعالی..... ۴۵
- بیان تلامذ یاقوت رحمه الله تعالی..... ۴۵
- ذکر سلطان ناصر الدین محمود ابن سلطان شمس الدین التمش والی دهلی..... ۴۶
- بیان احوال مولانا خواجه میرعلی تبریزی که واضع نستعلیق است رحمه الله تعالی..... ۴۶
- بیان شاگردان خواجه میرعلی تبریزی که سه کس بودند رحمهم الله تعالی..... ۴۷
- بیان مولانا جعفر شاگرد اول خواجه میرعلی رحمه الله علیه تبریزی نستعلیق نویس..... ۴۷
- ذکر میر عبدالحی که شاگرد دوم خواجه میرعلی رحمه الله..... ۴۷
- ذکر مولانا اظهر شاگرد سوم خواجه میرعلی رحمه الله تعالی..... ۴۸
- ذکر مولانا عبدالحق تعلیق نویس..... ۴۸
- ذکر احوال مولانا سیمی رحمه الله تعالی..... ۴۸
- احوال مولانای معروف بغدادی رحمه الله تعالی..... ۵۰
- ذکر مولانا محمد اوبهی هراتی..... ۵۱
- احوال مولانا سلطان علی [مشهدی] رحمه الله تعالی..... ۵۲
- در بیان مولانا زین الدین محمود نیشاپوری شاگرد اول سلطان علی مشهدی در زمان سلطان محمود نیشاپوری..... ۵۲
- احوال مولانا سلطان محمد نور تعلیق نویس شاگرد دوم سلطان علی رحمه الله علیه در زمان سلطان حسین [بایقرا]..... ۵۳
- در احوال مولانا سلطان محمد خندان شاگرد سوم سلطان علی در زمان سلطان حسین نستعلیق نویس..... ۵۳

احوال مولانا قاسم شاگرد چهارم سلطان علی در زمان سلطان حسین نستعلیق نویس	۵۳
ذکر احوال مولانا علاءالدین محمد هروی شاگرد پنجم سلطان علی نستعلیق نویس	۵۳
ذکر شادی شاه شاگرد ششم از سلطان علی است	۵۴
ذکر مولانا سلطان علی قاینی رحمه الله تعالی در زمان سلطان حسین	۵۴
ذکر مولانا والی رحمه الله تعالی در زمان سلطان حسین	۵۴
ذکر مولانا علی شیر مشهدی رحمه الله تعالی در زمان سلطان حسین	۵۴
ذکر خواجه حافظ هراتی رحمه الله تعالی	۵۵
ذکر مولانا درویش محمد رحمه الله تعالی	۵۵
در احوال خواجه عبدالله بیانی رحمه الله تعالی	۵۵
در ذکر خواجه محمد مؤمن رحمه الله تعالی	۵۶
در ذکر آن پنج کس خوشنویس که در هر هفت خط شهرت داشتند	۵۷
اول در ذکر مولانا عبدالشهید صوفی رحمه الله تعالی	۵۷
دوم در ذکر مولانا محی الدین شیرازی رحمه الله تعالی	۵۷
سوم در ذکر مولانا شیخ محمود رحمه الله تعالی	۵۷
چهارم در ذکر مولانا عبدالله هروی رحمه الله تعالی	۵۷
پنجم در ذکر مولانا ابوبکر هروی رحمه الله تعالی	۵۸
در ذکر خواجه اختیار هروی رحمه الله تعالی	۵۸
در ذکر مولانا درویش منشی شاه اسماعیل رحمه الله تعالی	۵۸
در ذکر مولانا میرعلی هروی رحمه الله تعالی	۵۸
در ذکر خواجه محمود که شاگرد میرعلی بود رحمه الله تعالی	۵۹
اول در ذکر مولانا محمد شاگرد خواجه محمود رحمه الله تعالی	۶۰
ذکر مولانا محمدحسین تبریزی نستعلیق [نویس]	۶۰
در ذکر خوشنویسان که بعد سلاطین تیموریه، صفویه بودند	۶۰
در ذکر میر دوری رحمه الله تعالی	۶۱
در ذکر خواجه ابراهیم حسین شاگرد میردوری رحمه الله علیه	۶۱
در ذکر سید اشرف خان حسینی رحمه الله تعالی	۶۱
در ذکر محمد یوسف شاگرد سید اشرف خان رحمه الله تعالی	۶۲

- در ذکر سید حسین تبریزی رحمه الله تعالى ۶۲
- در ذکر میرعماد الحسنی رحمه الله تعالى ۶۲
- در ذکر میرابراهیم فرزند میرعماد رحمهما [الله] ۶۳
- در ذکر میرملکی فرزند میرابراهیم رحمهما الله ۶۳
- در ذکر میر عبدالکریم فرزند میرملکی رحمهما الله ۶۳
- در ذکر آقا عبدالرشید دیلمی شاگرد میرعماد رحمهما الله ۶۴
- در ذکر ملا محمد امین شاگرد آقا رشید رحمه الله تعالى ۶۴
- در ذکر ملا علایی رحمه الله تعالى ۶۴
- در ذکر عبدالباقی تبریزی رحمه الله تعالى ۶۴
- در ذکر مولانا محمد حسین زرین قلم رحمه الله تعالى ۶۵
- در ذکر علی رضا عباسی رحمه الله تعالى ۶۵
- در ذکر میرخلیل اویسی که شاگرد کسی نبود رحمه الله تعالى ۶۶
- در ذکر میرعبدالله از اولاد شاه نعمت الله ولی بوده اند رحمهما الله تعالى ۶۶
- در ذکر میر صالح فرزند میرعبدالله رحمه الله تعالى ۶۷
- در ذکر میرمؤمن رحمه الله تعالى ۶۷
- حکایت در تصرف خط ایشان ۶۸
- در ذکر محمد شریف که خواهرزاده میرعبدالله رحمه الله - است ۶۸
- در ذکر محمد مراد رحمه الله تعالى ۶۸
- در ذکر مرزا محمد حسین تاجی اصفهانی رحمه الله تعالى ۶۹
- در ذکر محمد شفیع اصفهانی رحمه الله تعالى ۶۹
- در ذکر تهورخان رحمه الله تعالى ۷۰
- حکایت در ظرافت اوشان ۷۰
- در ذکر عبدالصمد شیرین قلم رحمه الله ۷۱
- در ذکر امانت خان رحمه الله تعالى ۷۱
- در ذکر ملای معز عباسی رحمه الله تعالى ۷۲
- در ذکر محمد نصیر شاگرد ملای معز رحمه الله ۷۲
- در ذکر اعتمادخان رحمه الله تعالى ۷۲

در ذکر محمد جعفر المخاطب کفایت خان رحمه الله تعالى	۷۲
در ذکر سید علیخان جواهر رقم رحمه الله تعالى	۷۳
در ذکر حاجی قاسم رحمه الله تعالى	۷۳
در ذکر عبدالله مرزا محمد رحمه الله تعالى	۷۴
در ذکر حاجی عبدالله رحمه الله تعالى	۷۴
حکایت سبک دستی او	۷۴
در ذکر سعید اویسی رحمه الله تعالى	۷۴
در ذکر میر محمد باقر رحمه الله تعالى	۷۵
در ذکر محمد اسماعیل رحمه الله تعالى	۷۵
در ذکر بختاور خان - رحمه الله تعالى - که جامع این اسماء مذکوره بوده ست	۷۵
در ذکر محمود بن اسحاق شیبلی رحمه الله تعالى	۷۶
در ذکر معزالدين محمد الحسینی رحمه الله تعالى	۷۶
در ذکر محمد درویش رحمه الله تعالى	۷۶
در ذکر ابوالبقاء الموسوی رحمه الله تعالى	۷۷
در ذکر محمد خلیل، پادشاه قلم، رحمه الله تعالى	۷۷
در ذکر علی الکاتب رحمه الله تعالى	۷۷
در ذکر حضرت سلطان عالم گیر اورنگ زیب رحمه الله تعالى	۷۷
در ذکر هدایت الله رحمه الله تعالى	۷۸
در ذکر محمد علی فرزند هدایت الله رحمه الله تعالى	۷۸
در ذکر محمد طاهر غبار نویس رحمه الله تعالى	۷۹
در ذکر محمد مراد رحمه الله تعالى	۷۹
در ذکر علی الحسینی الاصفهانی رحمه الله تعالى	۷۹
در ذکر عبدالرحیم عنبرین قلم رحمه الله تعالى	۷۹
در ذکر محمد علی شکسته نویس رحمه الله تعالى	۸۰
در ذکر عبدالنبی اوستاد معظم شاه ابن اورنگ زیب رحمهم الله	۸۰
در ذکر سلطان علی عادل شاه بیجاپوری رحمه الله تعالى	۸۰
در ذکر علی همزمان سلطان علی عادل شاه بیجاپوری رحمهم الله تعالى	۸۰

- در ذکر حداد درویش رحمہ اللہ تعالیٰ..... ۸۱
- در ذکر محمد عارف المخاطب یاقوت رقم خان رحمہ اللہ..... ۸۱
- در ذکر قاضی عصمت اللہ خان شاگرد و برادر زادہ یاقوت رقم خان..... ۸۲
- در ذکر عزت اللہ خان برادر عصمت اللہ خان رحمہما اللہ..... ۸۲
- در ذکر میانجی عبداللہ صاحب رامپوری خواہر زادہ عصمت اللہ خان..... ۸۲
- در ذکر مولانا محمد علیم اللہ رامپوری رحمہ اللہ تعالیٰ..... ۸۲
- در ذکر مولانا محمد رحیم اللہ رامپوری رحمہ اللہ تعالیٰ..... ۸۳
- در ذکر مولوی محمد سلام اللہ جواہر رقم ثانی ابن مولانا محمد رحیم اللہ مغفور..... ۸۳
- در ذکر مولوی محمد احمد اللہ عطار در رقم فرزند مولوی سلام اللہ طال اللہ عمرہ..... ۸۳
- در ذکر مولوی محمد حبیب اللہ ادیب زرین رقم زار قدرہ..... ۸۴
- در ذکر فیض محمد خان تلمیذ شاہ..... ۸۴
- در ذکر حافظ بقاء اللہ رحمہ اللہ تعالیٰ..... ۸۴
- در ذکر کلوخان..... ۸۴
- در ذکر حضرت شاہ بوسعید مجددی جانشین حضرت شاہ عبداللہ رحمہما اللہ..... ۸۴
- در ذکر بہادر شاہ علیہ الرحمہ و المغفرہ..... ۸۵
- در ذکر سلطان محمودخان والی استنبول..... ۸۵
- در ذکر سلطان عبدالمجید خان ابن سلطان محمود خان..... ۸۶
- بیان تعمیر حرم مدینہ از مدد سلطان..... ۸۶
- فرستادن سلطان، معمار مع خزینہ بہ قطار..... ۸۶
- بیان آغاز شدن تعمیر حرم مبارک..... ۸۷
- تفصیل دیوار احاطہ حرم محترم..... ۸۸
- بیان تفصیل ابواب حرم محترم..... ۸۸
- بیان تفصیل مینار حرم محترم..... ۸۸
- بیان جهت قبلہ حرم محترم..... ۸۹
- بیان منبر شریف..... ۸۹
- بیان کرسی نشست مکبران..... ۸۹
- بیان ستون روضہ من ریاض الجنۃ مع دیگر استوان مسجد شریف..... ۸۹

بیان دو عدد شمعدان طلایی مرصع.....	۹۰
بیان شجرهای فرشی که در منبر است.....	۹۰
بیان شجره معلق که در مسجد شریف است.....	۹۱
بیان آن قنادیل که در گنبد شریف معلق اند.....	۹۱
بیان صحن مسجد شریف.....	۹۱
بیان روضه انور سرور کائنات.....	۹۱
بیان دیوار روین گرد روضه.....	۹۲
بیان مکان حضرت خاتون حجت.....	۹۲
بیان مکان اصحاب صفه.....	۹۳
بیان داخل شدن زائرین به حرم محترم.....	۹۳
بیان تاریخ حرم محترم.....	۹۳
بیان کمالات سلاطین استنبول و قوت ایمانی آنها در قول و فعل.....	۹۴
در ذکر عبدالله افندی زاد فیضه.....	۹۵
ذکر سیدعبدالله حسینی.....	۹۵
ذکر عبدالحکیم.....	۹۵
ذکر غلامرضا.....	۹۵
ذکر ملا صادق.....	۹۵
ذکر اصغرعلی.....	۹۶
ذکر مرزا محمدحسین.....	۹۶
ذکر درویش مجید.....	۹۶
ذکر عبدالوهاب.....	۹۶
ذکر زین العابدین.....	۹۷
ذکر محمدعلی.....	۹۷
ذکر خسرو.....	۹۷
ذکر مرزا کوچک.....	۹۷
ذکر ابوالقاسم.....	۹۷
ذکر میرزا ولی جان.....	۹۸

- ۹۸..... ذکر مرزا آغاخان.....
- ۹۸..... ذکر مرزا صادق.....
- ۹۸..... ذکر مرزا محمد صالح.....
- ۹۹..... ذکر ملا محمد مونسى.....
- ۹۹..... ذکر مرزا حسن خان.....
- ۹۹..... ذکر فضل على.....
- ۹۹..... ذکر عبداللطيف.....
- ۹۹..... ذکر سلطان محمد شاه تعلق عليه الرحمه.....
- ۱۰۰..... ذکر جان محمد.....
- ۱۰۰..... ذکر سنگلاخ.....
- ۱۰۰..... ذکر سيد ميرعلى.....
- ۱۰۰..... ذکر محمدعاقل ترمذى.....
- ۱۰۱..... ذکر جلال الدين.....
- ۱۰۱..... ذکر خليل الله السلطاني.....
- ۱۰۱..... ذکر محمد اسحاق.....
- ۱۰۱..... در ذکر مرزا محمد حسين.....
- ۱۰۲..... ذکر مجنون.....
- ۱۰۲..... ذکر خواجه قلى بخش.....
- ۱۰۲..... ذکر مرزا كوچك.....
- ۱۰۳..... ذکر مولانا [محمد] عظيم.....
- ۱۰۳..... ذکر فرزندان مولانا محمد عظيم.....
- ۱۰۳..... ذکر ملا احمد نيريزى موجد خط نيريز.....
- ۱۰۴..... در ذکر على درويش.....
- ۱۰۴..... در ذکر مهدى.....
- ۱۰۴..... در ذکر محمد باقر سلمه الله تعالى.....
- ۱۰۴..... در ذکر ميرعلى رضا تبريزى.....
- ۱۰۴..... بيان ذکر فتح على شيرازى.....

در ذکر مرزا اسحاق شیرازی.....	۱۰۵
در ذکر پیر محمد.....	۱۰۵
در ذکر محمد علی.....	۱۰۵
در ذکر محمد دلیر فرزند محمد علی.....	۱۰۵
در ذکر محمد یحیی.....	۱۰۶
ذکر حافظ لقمان لاهوری در ضمن آن یافتن فیض حضرت خواجه قطب الدین بختیار کاکاکی رحمه الله.....	۱۰۶
در ذکر حافظ نور محمد لاهوری.....	۱۰۷
در ذکر محمد مراد.....	۱۰۷
در ذکر حافظ محمد علی دهلوی.....	۱۰۷
در ذکر حافظ نور الله.....	۱۰۸
در ذکر حافظ خورشید برادر حافظ نور الله.....	۱۰۸
در ذکر حافظ ابراهیم.....	۱۰۹
در ذکر شیخ الهی بخش.....	۱۰۹
در ذکر میر عیوض علی.....	۱۰۹
در ذکر محمد یحیی.....	۱۰۹
در ذکر حافظ سعد الدین.....	۱۰۹
در ذکر مولوی هادی علی.....	۱۱۰
در ذکر مولوی عبدالحی.....	۱۱۰
در ذکر شمس الدین.....	۱۱۰
در ذکر سید امیر.....	۱۱۰
در ذکر آغا مرزا که قسم ارمنی بود.....	۱۱۱
در ذکر میرزا عباد الله بیک.....	۱۱۲
در ذکر غلام رسول خان قندهاری اعجاز رقم.....	۱۱۲
در ذکر رحیم الله شاگرد آغا.....	۱۱۲
در ذکر بدر الدین مَهر کن.....	۱۱۳
در ذکر میان احمد سمل هالی رحمه الله تعالی.....	۱۱۳

- در ذکر مولوی غلام حسن ابن سعید که والد ماجد این مؤلف - رحمه الله علیه - است ۱۱۳
- در ذکر محمد اشرف فرزند میان احمد ۱۱۴
- در ذکر حافظ عباد الله ۱۱۵
- در ذکر نظام الدین فرزندش ۱۱۶
- در ذکر ملا حبیب ۱۱۶
- در ذکر حافظ محمد عظیم ۱۱۶
- در ذکر غلام محی الدین ۱۱۶
- در ذکر محمد صبره الله ۱۱۷
- در ذکر اسماعیل ۱۱۷
- در ذکر محی الدین حسین ۱۱۷
- در ذکر شهاب الدین احمد ۱۱۸
- در ذکر میر مهدی ۱۱۸
- در ذکر سید نور الله ۱۱۸
- در ذکر سید ظهور الله ۱۱۹
- در ذکر ظهور الدین احمد ۱۱۹
- در ذکر مرزا صالح ۱۱۹
- در ذکر پیر بخش لاهوری ۱۱۹
- در ذکر فضل الدین لاهوری ۱۱۹
- در ذکر باغ الدین المعروف به گهو ۱۲۰
- در ذکر نور احمد جلال پوری ۱۲۰
- در ذکر مرزا امام وردی کابلی ۱۲۰
- در ذکر عزیز الله مهر کن ۱۲۰
- در ذکر میرزا احمد شیرازی ۱۲۱
- در ذکر مرزا ابراهیم برادر خوردش ۱۲۱
- در ذکر شاه مسکین ۱۲۱
- در ذکر ملا طاهر ۱۲۱
- در ذکر تجلی شاه حیدر آبادی ۱۲۲

در ذکر امداد علی فرزندش.....	۱۲۲
در ذکر حسن علیخان قلعه‌دار آوسه.....	۱۲۲
در ذکر حمزه علیخان.....	۱۲۳
در ذکر هادی علیخان.....	۱۲۳
در ذکر حکیم اعظم علی.....	۱۲۳
در ذکر میر خیرات علیخان.....	۱۲۳
در ذکر محمد مظفرالدین خان عطاردرقم.....	۱۲۳
در ذکر سراج‌الدین خان.....	۱۲۴
در ذکر میر تراب علی.....	۱۲۴
در ذکر عظمت‌الله.....	۱۲۵
در ذکر مرزا احمد.....	۱۲۵
در ذکر محی‌الدین برادر عظمت‌الله.....	۱۲۵
در ذکر غلام جیلانی.....	۱۲۵
در ذکر منیرالدین.....	۱۲۶
در ذکر قمرالدین المخاطب قطب‌یار جنگ.....	۱۲۶
در ذکر نورالدین المخاطب به عظمت جنگ.....	۱۲۶
در ذکر نجف علی خان.....	۱۲۶
در ذکر رضا علی.....	۱۲۶
در ذکر محمد یارخان المخاطب محی‌الدوله.....	۱۲۷
در ذکر محمد حسین.....	۱۲۷
در ذکر ملاصالح طهرانی.....	۱۲۷
در ذکر مولانا مولوی ولایت علی دهلوی شاگرد بلاواسطه مولانا شاه عبدالعزیز رحمه‌الله.....	۱۲۷
در ذکر کفایت‌خان.....	۱۲۸
در ذکر درایت‌خان.....	۱۲۸
در ذکر محمدعلی.....	۱۲۹
در ذکر سید سعدالله خان.....	۱۲۹
در ذکر نواب علی‌الله خان المخاطب حیدرالدوله.....	۱۲۹

- در ذکر سید محمد سعدالله..... ۱۲۹
- در ذکر میر مجاهد نامدار جنگ..... ۱۳۰
- در ذکر منشی میر مهدی حسین استاد مختارالملک اول..... ۱۳۰
- در ذکر حیدر حسین..... ۱۳۰
- در ذکر حافظ محمدباقر..... ۱۳۰
- در ذکر اسد علیخان..... ۱۳۰
- در ذکر حافظ محمدجان..... ۱۳۱
- در ذکر مولوی عنایت علی..... ۱۳۱
- در ذکر شیخ احمد هزاروی..... ۱۳۱
- در ذکر مولوی محمد حسن..... ۱۳۲
- در ذکر روشن رقم..... ۱۳۲
- در ذکر جمشید علی خان..... ۱۳۲
- در ذکر احمد علی مهرکن..... ۱۳۲
- در ذکر نادر قلم خان..... ۱۳۳
- در ذکر تجمل قلم خان..... ۱۳۳
- در ذکر میر شمس الدین علی..... ۱۳۳
- در ذکر غلام مصطفی..... ۱۳۳
- در ذکر مرزا محمد قاسم علی بیگ..... ۱۳۳
- در ذکر امام الدین..... ۱۳۴
- در ذکر میر کریم الدین..... ۱۳۴
- در ذکر شیخ کریم الدین..... ۱۳۵
- در ذکر علاء الدین..... ۱۳۵
- در ذکر قادر علی بیگ..... ۱۳۵
- در ذکر حافظ ممتاز علی..... ۱۳۵
- در ذکر خواجه سلام الدین..... ۱۳۶
- در ذکر شیخ احمد کشمیری..... ۱۳۶
- در ذکر امیر بابا..... ۱۳۶

در ذکر اکبرشاه.....	۱۳۶
در ذکر عبدالاحد.....	۱۳۷
در ذکر اشرف علی.....	۱۳۷
در ذکر حامد علی.....	۱۳۷
در ذکر احمد.....	۱۳۷
در ذکر ملک شاد خانم.....	۱۳۸
در ذکر زیب النساء بیگم.....	۱۳۸
ثمره این تذکره، زنده نمودن نام آنهاست.....	۱۳۸
عذر مصنف در تصنیف این منظومه.....	۱۳۹
خاتمه کتاب و تاریخ آن.....	۱۴۰
پند عبرت به اهل خیریت.....	۱۴۱

□ تذکره احوال خطاطان در مرآة العالم از بختاور خان..... ۱۴۳

ابن مقله.....	۱۴۷	خواجه حافظ هروی.....	۱۵۶
ابوالحسن علی بن هلال.....	۱۴۹	مولانا درویش محمد.....	۱۵۶
یاقوت.....	۱۴۹	خواجه عبدالله مروارید.....	۱۵۷
خواجه میرعلی تبریزی.....	۱۵۰	خواجه مؤمن.....	۱۵۷
میر عبدالحی.....	۱۵۱	خواجه اختار.....	۱۵۸
مولانا سیمی.....	۱۵۱	ملا درویش.....	۱۵۹
مولانا معروف بغدادی.....	۱۵۳	مولانا میرعلی.....	۱۵۹
مولانا سلطان علی.....	۱۵۴	مولانا خواجه محمود.....	۱۶۰
مولانا زین الدین محمود.....	۱۵۴	میر دوری.....	۱۶۱
سلطان محمد نور.....	۱۵۵	خواجه ابراهیم حسین.....	۱۶۲
سلطان محمد خندان.....	۱۵۵	اشرف خان میرمنشی.....	۱۶۲
مولانا هجرانی.....	۱۵۵	محمد یوسف.....	۱۶۲
مولانا سلطان علی قاینی.....	۱۵۵	میر عماد.....	۱۶۳
مولانا علی شیر مشهدی.....	۱۵۶	ملا علا بیگ تبریزی.....	۱۶۳

۱۶۴.....ملا عبدالباقی تبریزی	۱۷۰.....محمدنصیر
۱۶۴.....مولانا محمدحسین زرین قلم کشمیری	۱۷۱.....آقا ترابا
۱۶۴.....ملا علی رضا عباسی	۱۷۱.....آقا رشیدا
۱۶۵.....میرخلیل باخرزی	۱۷۱.....ملا محمدامین مشهدی
۱۶۵.....میر عبدالله	۱۷۲.....اعتماد خان
۱۶۷.....میر مومن	۱۷۲.....کفایت خان
۱۶۷.....میر محمدشریف	۱۷۳.....میر سیدعلیخان
۱۶۸.....محمدمراد کشمیری	۱۷۴.....حاجی قاسم
۱۶۸.....میرزا محمدحسین شکسته نویس	۱۷۴.....حاجی عبدالله
۱۶۹.....تهوّر خان	۱۷۵.....سعید امرد
۱۶۹.....امانت خان	۱۷۵.....میر محمدباقر
۱۷.....ملا معز	۱۷۵.....حاجی محمداسماعیل
آثار خوشنویسان..... ۱۷۷	
نمایه ها..... ۲۰۱	
اشخاص..... ۲۰۳	
جای ها..... ۳۱۱	
لقب ها، خطب ها و تخلص ها..... ۳۱۳	
خط ها و اصطلاحات..... ۳۱۵	
کتاب ها..... ۳۱۷	
کتابنامه..... ۳۱۹	
الف. کتاب ها..... ۳۱۹	
ب. نسخه های خطی..... ۳۲۱	
ج. مقالات..... ۳۲۱	
مقدمه انگلیسی..... ۱	

❖ دیباچه ❖

خدا را شکر می‌کنم که در فیم داد تا چند سالی را در هندوستان باشم و بتوانم دربارهٔ بازماندهٔ آثار زبان فارسی در نسخه‌ها و کتیبه‌ها و اشتراک هنرهای ایران و هند کنجکاوی و جستجو کنم. یکی از یافته‌هایم تذکرهٔ حیات خوشنویسان است که به گمان اولین و آخرین تذکرهٔ خوشنویسان ایران و هند به نظم فارسی است.

حیات خوشنویسان را «محمدحسین علوی» از خوشنویسان اهل ادب هندوستان در سال ۱۲۷۷ ق. / ۱۸۶۰ م. منظوم کرده است. هنگامی که انگلستان بر هندوستان چیرگی تمام داشت و فروغ اشتراکات هند و ایران رو به خاموشی می‌رفت. بهادرشاه دوم، آخرین پادشاه گورکانی هند (حک: ۱۸۵۷-۱۸۳۷ م.)، خوشنویس نیز بود و محمدحسین را ملقب به «شیرین‌رقم» ساخت، و خود بعدها معزول و تبعید شد:

شهادت یافت آن شاه مکرم همانا ماتمش مثل مکرم
به من شیرین‌رقم شد زان خطابی خطابی نی بل از برکت کبابی

در چنین زمانی سرودن تذکره‌ای دربارهٔ کاتبان و خوشنویسان هند و ایران - از حضرت آدم تا سال کتابت نسخه در ۱۳۰۵ ق. / ۱۸۸۸ م. - و ثبت آن در تاریخ، بسیار ارزشمند است و در مطالعات تطبیقی هنر دو کشور سودمند خواهد بود. بنابر اطلاعی که از همین تذکره به دست می‌آید، شاعری و خوشنویسی در خانوادهٔ وی موروثی بوده و

پدرش، حسن بن سعید، نیز از فرهیختگان زمان خود بوده که در سرایش شعر عربی و کتابت قرآن مهارت داشته و در طریق درویشی گام می‌زده است.

محمدحسین که زبان مادری‌اش به گمان بسیار اردو بوده، این تذکره را به فارسی ساده و روان سروده است و خود اشاره می‌کند که ادعایی در باب هنر شاعری ندارد. ازین روست که این اثر در ضمن دیدن غباری از زوال زبان فارسی در شبه‌قاره آن روزگار، اطلاعات و نکات بسیاری را درباره خوشنویسان و سلسله‌های شاگردی و استادی آنها بر ما روشن می‌سازد. آگاهی از نوع خطوط خوشنویسان، تعیین عیار و نقد ظریف آنها و القاب و موطنشان و ارتباطشان با مراکز قدرت و امیران و پادشاهان بسیار مفید و کارآمد است و بویژه درباره معاصران مؤلف از منابع دست اول و نادر بشمار می‌رود.

نسخه بسیار سالم و خوانایی از این تذکره در موزه سالار جنگ حیدرآباد به شماره ۱۴۳۴ هست که به خط نستعلیق خوانا در ۱۳۰۵ ق. کتابت شده است. این نسخه بنابر انجامه‌اش، پاکویتی است که به نظر براینده رسیده و اصلاح شده است.

از آنجا که این نسخه مورد تأیید مؤلف قرار گرفته و نسخه‌ای دیگر هم به دست نیامده، نسخه یادشده اساس این تصحیح قرار گرفته است. کاتب هم همچون ناظم اثر، زبان مادری‌اش فارسی نبوده و ازین رو سهوهایی نیز از قلم وی به نسخه راه یافته که چه بسا برای مؤلف نیز قابل تشخیص نبوده است.

بر اساس پژوهش‌های موجود بسیاری از اطلاعات این تذکره نیازمند اصلاح و یا افزایش‌هایی است که کوشیده‌ام تا این کار در نهایت اختصار در یاورقی‌ها ارائه گردد. در نوشتن شرح و توضیحات، در کنار منابع فارسی و انگلیسی، بیشتر بر منابع و تذکره‌های فارسی هندوستان (همچون مرآة‌العالم از بختاورخان و تذکره خوشنویسان از هفت قلمی دهلوی) و نیز تذکره‌های اردو (مانند صمیمه خوشنویسان از احمدشاغل عثمانی) نظر داشته‌ام.

به ضمیمه این تذکره، بخش احوال خطاطان از کتاب «مرآة‌العالم» بختاورخان (ف. ۱۰۹۶ ق.) نیز منتشر می‌گردد به دو دلیل اصلی. نخست این که تاکنون در ایران انتشار نیافته است و دیگر این که محمدحسین خود یادآوری کرده است که بخش

بسیاری از «حیات خوشنویسان» را بر مبنای اطلاعات منشور بختاورخان، منظوم ساخته است؛ ازین رو یکجا منتشر شدن آنها بسیار پسندیده به نظر رسید. احوال خطاطان در مرآةالعالم پیشتر با نام «تذکره خطاطان» شناخته شده و در نسخه خطی مورد استفاده نیز با نام «تذکره خطاطین» معرفی شده است اما چون بختاورخان، خود این اثر را «احوال خطاطان» نامیده، این نام مناسب‌تر به نظر آمد. این بخش از کتاب مرآةالعالم را بر مبنای دو متن، یکی چاپ لاهور (در ۱۹۷۹ م.) و دومی نسخه خطی موزه سالار جنگ، با رقم: «کتابه حقیر شیرین رقم» (ش ۶۰۰/۳) تصحیح کرده‌ام.

برای بهره‌مندی بیشتر خوانندگان و اهل قلم، تصاویری از آثار خوشنویسان یادشده نیز که امروزه در اختیار قرار دارد، در پایان افزوده شده تا مکمل این کتاب باشد. این تصاویر غالباً از اصل آثار تصویربرداری شده و بیشترشان برای نخستین بار منتشر می‌شود و از انتشار آثار مشهوری که بارها به چاپ رسیده‌اند، خودداری شده است. مشخصات دقیق هریک از آثار نیز در زیر نویس تصاویر آمده است.

ویژگی‌های این دو تذکره و بسیاری از جزییات دیگر را در بخش «گزارش کار» به تفصیل معرفی کرده‌ام.

گفتمنی است که موزه سالار جنگ تنها یک سوم از تصاویر هر نسخه را در اختیار مراجعه کننده می‌گذارد. در زمستان ۱۳۸۹ که به اتفاق دوستانم آقایان دکتر چندرشیکهر و هومن یوسفدهی به حیدرآباد رفتیم، اگر لطف دو دوست گرامی‌ام نبود، نسخه به تمامی به دستم نمی‌رسید. قدردان ایشانم.

در پایان از جناب آقای دکتر رجبی (ریاست محترم کتابخانه مجلس شورای اسلامی) و دوست دانشور آقای بهروز ایمانی که از انتشار این اثر استقبال کردند و آقای احسان‌الله شکراللهی که همیشه مشوقم بوده‌اند، سپاسگزاری می‌کنم و برایشان آرزوی توفیق بیش از پیش دارم.

حمیدرضا قلیچ‌خانی

تهران - زمستان ۱۳۹۱